

İSLARA
ULUSLARARASI
İSLAM ARAŞTIRMALARI
KONGRESİ
(12 ŞUBAT 2022)

BİLDİRİLER KİTABI

Editörler:
Doç. Dr. Erdem Can ÖZTÜRK
Doç. Dr. Mahmud Esad ERKAYA

İSLARA
ULUSLARARASI
İSLAM ARAŞTIRMALARI KONGRESİ
(12 ŞUBAT 2022)

BİLDİRİLER KİTABI

Editörler:

Doç. Dr. Erdem Can ÖZTÜRK
Doç. Dr. Mahmud Esad ERKAYA

ISBN:

978-605-7893-21-5

© Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları

İSLARA Kitaplığı: 3

Ankara - 2022

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
İSLAM ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE
ARAŞTIRMA MERKEZİ (İSLARA)

İbn Cübeyr'in Gözüyle XII. Asırda Orta Doğuda Dini Hayat

Religious Life in the Middle East in the XII Century Through the Eyes of Ibn Jubeir

Hüseyin OKUR*

Özet

Seyyahlar tarafından kaleme alınan seyahatnameler; şehir, bölge, ülke ve o yerlerde yaşayan değişik halk kitleleri hakkında gözlemlenen olayların, hadiselerin, gelişmelerin, manzaraların, sosyal hayatın, dini inanışların ve mevcut kültür yapılarının tüm yönleriyle belli zaman dilimlerinde objektif olarak kaydedildiği bilgi yüklü önemli eserlerdir. Tarih alanında büyük bir yere sahip olmalarının yanı sıra geleceğe ışık tutmaları bakımından da geçmişi günümüze yansıtan son derece önemli kaynak eserlerdir.

İbn Cübeyr (540/1145-614/1217) yılları arasında yaşamış olan Endülüslü ünlü bir seyyahtır. Seyahatnâmesi bu alana dair yazılan eserler arasında önemli bir yere sahip olup Endülüs, Sicilya, Roma, Mağrib (Cezayir, Fas, Tunus) Mısır, Ortadoğu, İran, Irak, Kuzey Afrika, Kostantiniyye, Anadolu'nun bir bölümünü ele almaktadır. Eser, o zamanın tarihini aydınlatan önemli bilgiler ihtiva etmekte ve medeniyet tarihi açısından da hicrî 5. ve 6. yüzyıllardaki Ortaçağ İslâm Dünyasında yer alan İslâm ülkelerinin iktisadi, siyasi, içtimai, dinî ve kültürel yapısı hakkında bizlere önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

İbn Cübeyr hac vazifesini yerine getirmek amacıyla Endülüs' ten Hicaz' a gitmek üzere yaptığı seyahat boyunca gittiği ülkelerdeki bölgelerin yol güzergâhlarında yer alan şehirleri, köyleri, çölleri, denizleri, adaları, kaleleri, sarayları, kervansarayları, çarşı pazarları ve yerleşim birimleri ile birlikte isimleri sıralanan bu yerlerde ikamet eden halk kitlelerinin maddi manevi tüm yönlerin, iktisâdi ve içtimâi durumlarını, hayat standartlarını, sosyo-ekonomik yapılarını, psikolojilerini, ahlâkî değerlerini ve din anlayışlarını, mezheplerini, örf ve adetlerini, kültür düzeylerini, düşün ve bayramlarını, konuştukları dil ve kullandıkları lehçelerini, yabancılara karşı tutum ve davranışlarını, renk ve ırk yapılarını, devlet millet ilişkilerini, eğlence kültürlerini, cenaze merasimlerini, vakıf hizmetlerini, çeşitli dini günlerde yaptıkları uygulama ve ritüelleri dile getirerek gayet objektif bir biçimde açıklayıp anlatmaktadır. Bu tebliğimizde İbn Cübeyr'in seyahati esnasında tanık olduğu ve ayrıca günümüzdeki uygulamalara da ışık tutacak bazı dini uygulamalara değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Endülüs, İbn Cübeyr, Seyahatname, Orta Doğu, Dini Hayat

Abstract

Works of Sayâhatnâme genre, written by voyagers, are crucial works filled with information that objectively record the events that have been observed about a city, region, country, and various groups of people who live there, incidents, news, sceneries, social life, religious belief and existing cultural structures with all of their aspects in a specific period of time. Besides having an enormous standing in the field of history, they are also crucial works that project the past to the present in the sense of shedding light upon the future.

Ibn Jubair is a well-known voyager from Andalus who lived between 540/1145-614/1217. His Sayâhatnâme occupy an important place among the works that have

* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Fıkıh Anabilim Dalı, e-mail: huseyin.okur@kocaeli.edu.tr, orcid.org/0000-0003-4285-7478

been written regarding this field, and it constitutes a resource for Andalus, Sicily, Rome, Maghreb (Algeria, Morocco, Tunis), Egypt, Middle East, Iran, Iraq, North Africa, Constantine, and a part of Anatolia. The work includes momentous information that enlightens the history of that period. In terms of the history of civilization, it provides us information of importance about the economic, political, social, religious, and cultural structure of the Islamic countries that existed in the Middle Age Islamic world of the 5th and 6th Hijri centuries.

During his travel from Andalus to Hejaz to fulfill his pilgrimage duty, Ibn Jubair tells the cities, villages, deserts, seas, islands, castles, palaces, caravansaries, bazaars, and allocation units of the regions of the countries on his itinerary with their names and explains all the pecuniary and non-pecuniary aspects of the groups of people who reside there, their economic and social situations, life standards, socio-economic structures, mental states, moral values, understanding of religion, sects, customs and traditions, level of culture, wedding ceremonies and celebrations, spoken languages and dialects, attitude and behavior towards foreigners, color and race structures, the relationships between the state and the nation, the entertainment culture, funerals, foundation services, applications and rituals they fulfill in various holy days in a pretty objective manner. In this paper, we are going to address the religious applications that have been observed by Ibn Jubair during his travels and may also shed light upon today's applications.

Key Words: Islamic Law, Andalus, Ibn Jubair, Sayāhatnāme, Middle East, Religious Life

Giriş

Kısaca İbn Cübeyr'in Hayatı

Asıl adı Muhammed olan İbn Cübeyr, 540/1145 yılında Endülüs şehirlerinden Belensiye (València) dünyaya gelmiştir.¹ el-Kinânî kabilesine mensuptur. Bu sebeple seyahatnamesine *Rihletü'l-Kinânî* de denilmiştir. Babası varlıklı bir aileden olduğu için İbn Cübeyr seyahat etmede para sıkıntısı çekmemiştir. Ayrıca Endülüs'ün saygın ve oldukça varlıklı olan üst düzey ailelerinden biri olan el-Vezir Ebû Cafer Ahmed b. Abdurrahman el-Vakkâşî'nin kızı Âtike ile evliliği dolayısıyla çok miktarda mal ve mülk edinmiştir. Aynı zamanda İbn Cübeyr Gırnata Valisi Seyyid Ebî Said b. Abdilmümin'in resmi kâtipliğini yapmıştır.

İbn Cübeyr, henüz küçük yaştan itibaren çeşitli sosyal imkânlar içerisinde kaliteli bir eğitimi elde etme imkânı bulmuştur. Onun ilk ders aldığı hocalarından birisi kendisinin öz babasıdır. Böylece İbn Cübeyr Şâtibe'de kendi babasından, Ebû'l-Hasen b. Muhammed b. Ebi'l-'İyş'den, Ebû Abdillâh b. Ahmed b. Arûs'dan ve bir de İbn el-Useyl'den kıraat ve çeşitli okuma şekilleri, Hadis vb. İslâmî bilimleri alıp tahsil etmiştir. Arapça gramer derslerini ise Endülüs'te Ebû'l-Haccâc b. Yes'ûne'den, Septe'de de Ebî Abdillâh b. İsâ et-Temîmî es-Sebtî'den alıp tahsil etmiştir. Çeşitli okuma şekilleri olan kıraat ilmini de yine Ebi'l-'İyş'den öğrendi.³⁵ İbn Cübeyr ayrıca yolculuğu boyunca Bağdat, Şam, Harran gibi şehirlerdeki önemli hocalardan ilmi icazetler de almıştır.

İbn Cübeyr'in hac ibadeti maksadıyla yapmış olduğu ziyaretleri, aynı zamanda da onun kaleme aldığı meşhur seyahatleridir. Çünkü İbn Cübeyr'in Hac yolculuğuyla birlikte seyahatleri de aynı anda başlamıştır. Yâni onun Hac seferi ile seyahatleri aslında iç içe girmiş olan müşterek bir konudur.

İbn Cübeyr bu ilk hac yolculuğuna, 578/1182 yılında başlamıştır. Önce Gırnata'dan Tarifa yoluyla Septe'ye oradan da deniz yoluyla İskenderiye'ye ulaşmıştır. O sırada Mekke'nin mutat yolu Hristiyanların elinde bulunduğundan dolayı Kahire, Kûs,² Ayzâb³ ve Cidde yolunu takip etmek zorunda

¹ İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Kinânî el-Belensî, *Rihletü İbn Cübeyr* (Beyrut: Daru Sader, ts.), 9-10; Ömer Ferrûh, Ömer b. Abdirrahmân, *Târîhu'l-'ulûm inde'l-'Arab* (Beyrut: Daru'n-Nahdeti'l-Arabiyye, 1990), 252; Lewis Ma'luf, *e-Müncid fi'l-'alam*, (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 2008), 5; Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Cübeyr", *Türkiye Diyanet Vafî İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 1999), 19/400.

² Kûs: Yukarı Mısır bölgesinde bulunan büyük bir şehirdir.

³ Ayzeb: Kızıl Deniz'in liman şehirlerinden olup Aden'den Mısır / Said bölgesine giden gemilerin limanıdır.

kalmıştır. Böylece ilk Hac ziyaretini tamamlamıştır. Daha sonra ise Medine, Küfe, Bağdat, Musul, Halep ve Şam'ı da ziyaret ederek Akka'dan gemi ile Sicilya'ya gitmiş, en sonunda da miladi 1185'te Kartaca yolu ile nihayet Gırnata'ya dönmüştür.

Bundan sonra İbn Cübeyr iki kez daha hicri 585-587 arası ve bir de 614 yılında şark memleketlerine tekrar seyahat etmiştir. İşte onun ikinci ve üçüncü hac yolculuğu miladi takvime göre 1189-1191 ve 1217'de doğu ülkelerini ziyareti sırasında gerçekleşmiştir.

İbn Cübeyr'in ikinci seyahati; Filistin'deki Beytü'l-Makdis'in, Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından fethedilişi sebebiyle gündeme gelmiş, üçüncü seyahati ise eşi Âtike Ümmü'l-Mecd Septe'de vefat edince, İbn Cübeyr onun vefatına daha fazla dayanamayıp oraları terk etmek zorunda kalmıştır. Nihayet üçüncü kez Mekke'ye varıp hac ibadetini yerine getiren İbn Cübeyr uzun bir süre Mekke'ye yerleşip orada kalmıştır. Daha sonra ise Filistin'deki Beytü'l-Makdis'e gelerek oraya yerleşmiş, ardından İskenderiye'ye gitmiş ve ömrünün geriye kalan kısmını İskenderiye'de geçirmiştir. Vefat edinceye kadar da İskenderiye'de eğitim ve öğretim ile meşgul olmuştur.⁴ 614/1217 yılında 72 yaşında iken vefat etmiştir.

İbn Cübeyr'in on üç yıl kadar devam eden bu üç seyahatinin toplam süresi on yedi yıl ve birkaç ay gibi uzun bir zaman dilimine yayılmaktadır. Büyük bir bölümü denizlerde, nehirlerde ve çöllerde geçen bu ilk seyahat iki yıl üç ay ve 15 gün sürmüştür. İkinci seyahat ise tam iki yıl sürmüştür. Üçüncü ve son seyahat ise hicri 601'de başlayıp 614'de İskenderiye'de noktalanmıştır. *Rihletü'l-Kinâni* olarak da bilinen bu meşhur seyahatname Batı dünyasında 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren tanınmış olup özellikle Sicilya ve Haçlı tarihi ile alakalı olması ve Avrupalı Hristiyanları yakından ilgilendirdiğinden Fransızca, İspanyolca ve İngilizce gibi birçok dillere çevrilmiştir.

Tebliğimizin isminin "Ortadoğu'da Dini Hayat" şeklinde isimlendirilmesine gelince esasında bu tespitlerin pek çoğu İbn Cübeyr tarafından yapılmıştır. O, seyahatnamesinin pek çok yerinde Endülüs ile diğer İslam coğrafyalarındaki yaşayan müslümanların dini ve kültürel hayatlarının çok farklı olduğunu ifade etmiş, zaman zaman hayretle karşılaşmış kimi zaman da eleştirmiştir. Bu sebeple tebliğimizin ismini "İbn Cübeyr'in Gözüyle..." şeklinde isimlendirmeyi uygun gördük.

1. İskenderiye ve Mısır

1.1. Hacılardan Gümrük Vergisi Adı Altında Alınan Vergiler

İbn Cübeyr'in bu ilk yolculuğu, gayet çetin ve oldukça da zor koşullar altında geçmiştir. Bu zorlukların ilkinde, henüz daha yolculuğunun ilk konak yerlerinden biri olan İskenderiye'de şahit olmuştur. Zira Selâhaddîn-i Eyyûbî (ö. 589/1193) Mısır'ı Fatımiler'in elinden yeni aldığı için düzen yeni yeni oturtmaya başlamıştır. İbn Cübeyr'in anlattıklarına göre hac yolculuğu için Endülüs'ten yola çıkan gemiler İskenderiye limanına yanaşınca, bölgenin emirinin talimatıyla yolcuların, malların ve eşyaların kaydını tutulmuş, gemideki Müslümanların ifadeleri tek tek alınmış, hangi ülkeden oldukları sorulmuş ve malları tespit edilmiştir. Onun anlatımıyla İslâm hukukuna göre malların üzerinden bir yıl geçmesi şartına bakılmaksızın herkes zekât vermeye mecbur edilmiştir. Yanlarında yol azığından başka hiçbir şey olmayanlardan dahi elinde avucunda olandan vermesi istenmiştir. Hatta müslümanların eşyaları ve azıkları gemiden indirilip tek tek divan huzuruna çıkarılmış, eşyaları didik didik edilmiştir. Tüm bu aramalardan sonra bir de yemin etmeleri istenerek yanlarında başka bir şey olup olmadığı sorulmuştur. Aramalar sırasında eşyalar etrafa dökülüp saçıldığından mallar karışmış ve bazı eşyalar kaybolmuştur. İbn Cübeyr'e göre Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin bu çirkin işlerle ilgisi yoktur.⁵

1.2. İskenderiye'de İmamlara Maaş Bağlanması

İbn Cübeyr'in anlattıklarına göre o dönemde İskenderiye'de çok sayıda mescit bulunmaktadır. Biraz abartılı olmakla birlikte bu rakamın, sekiz ila on iki bin arasında olduğunu nakleder. Bazı yerlerde dört, beş mescit bir aradadır ve çoğu yerde de mescit ve medreseler, külliye olarak iç içedir. Bazı mescitlerin minareleri o kadar büyüktür ki, denizden 70 mil uzaktan bile gözükmektedir. Mescitlerde, Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin maaş bağladığı imamlar görev yapmaktadır. Aldıkları ücret ortalama

⁴ Ahmed b. Muhammed el-Makkari, *Nefhu't-tib min gusni'l-Endelusi'r-ratib* (Beyrut: Daru Sader, 1968), 2/381.

⁵ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 13-14.

beş Mısır dinarındır. Bu imamlar düzenli maaş almaktadır.⁶ İstatistiki verilere göre Türkiye’de 2020 yılı verilerine göre 89. 445 cami bulunmakta ve bunların 3.530’u İstanbul bulunmaktadır.⁷

1.3. İskenderiye’de Vakıf Hizmetleri

İskenderiye’de öğrencilere ekmek dağıtımı için özel bir vakıf bulunmaktadır. Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî’nin emriyle, sayıları ne olursa olsun, öğrencilere her gün ikişer ekmek, özel görevliler tarafından dağıtılmaktadır. Bu vakfın yetersiz kaldığı durumlarda da sultan kendi malından hibe etmektedir. Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî, vakıfları resmileştirerek sürekli olmalarını sağlamış, böylece sosyal yardımlaşmada kendisinden sonrakilere örnek bir miras bırakmıştır.⁸

2. Kahire

2.1. Hz. Hüseyin’in Türbesi’nin Tavaf Edilmesi

İbn Cübeyr’in Kahire’de şahit olduğu manzaralardan biri de Hz. Hüseyin’in başının getirildiği ve bu sebeple bulunduğu yere bir türbe ve mescit yapıldığı hakkındaki rivayettir. Hicri V. Asırda Fatimiler tarafından Şam’dan alınıp buraya getirildiği rivayetini doğrular niteliktedir. Zehebî, İbn Kesîr⁹ gibilerinin rivayetlerine ve İbn Battuta’nın şahitliğine de¹⁰ kaynaklık etmektedir. İbn Cübeyr’in tasvirine göre bu türbenin içi, nakışlı ipek tüllerle örtülüdür. Hz. Hüseyin’in başı, türbe içerisinde, büyük sütunlarla desteklenen gümüş bir tabut içinde gömülüdür. Altın ve gümüş şamdanlar içinde mumlar yanmaktadır. Üzerlerinde gümüş kandiller asılıdır. Türbe, son derece sağlam ve zarif olan bir mescit içerisinde bulunmaktadır. Türbeyi ziyarete gelenler, etrafını kuşatıp tavaf etmektedirler.¹¹ Oradaki örtülerle yüzlerini sürüp ağlamaktadırlar. Muhtemelen bu adetler Fatimiler’den kalma ritüellerdi.

2.2. Kahire’de Zâhid, Âlim ve İmamların Türbeleri

İbn Cübeyr’in aktardığı verilerin önemli bir kısmı da Kahire’de yaşayıp vefat etmiş kişilerin kabirleri ve yerleridir. Bu yerlerin pek azı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bunlardan bazılarını zikredek olursak: İbn Cübeyr’in anlattıklarına göre, İmam Şâfiî’nin (ö. 204/820) türbesi, ülkenin en büyük ve en güzel medresesinin tam karşısındadır. Medresenin yakınında bir hamam vardır ve medreseye ek yapıların inşaatı da devam etmektedir. Sultan Selâhaddîn Eyyûbî, bölge idarecisine tam yetki vererek medreseyi en güzel şekilde yaptırmasını, masraftan kaçınmamasını özellikle istemiştir. İmam Şâfiî’nin Karâfetüssuğrâ Kabristanı’nda bulunan türbesi, Selâhaddîn-i Eyyûbî’nin Şî Fâtımî iktidarını devirmesinden sonra Mısır’da Sünnî anlayışın yeniden hâkim olmasının sembolü olarak kabul edilir. Selâhaddîn-i Eyyûbî, İmam Şâfiî’nin mezarının yakınında bir medrese inşa ettirmiştir. İbn Cübeyr’in seyahati sırasında türbeye ek yapıların inşasının devam ettiği anlaşılmaktadır.

İmam Şâfiî’nin arkadaşı el-Müzenî’nin (ö. 264/878), İmam Malik’in arkadaşlarından Eşheb (ö. 204/820), Abdurrahman b. Kâsım (ö. 191/806) ve Asbağ b. el-Ferec’in (ö. 225/840) türbeleri, yine Mâlikî fakihî Kadı Abdülvahhâb (ö. 422/1031), İmam Mâlik’in önde gelen talebelerinden Abdullah b. Abdülhakem (ö. 214/829) ile oğlu Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem, fakih, vaiz ve zahit olan Ebu’l-Hasan ed-Dîneverî (Ali b. Muhammed b. Sehl es-Sâîğ ö. 330/941), Bünnân el-Âbid (Ebü’l-Hasen Bünân b. Muhammed el-Hammâl ö. 316/928), Ebu Müslim el-Halvânî, Taberî ile Şeybânî Râî’nin ve isimlerini bu tebliğde zikredemediğimiz pek çoklarının türbelerini zikretmiştir.¹² Daha detaylı bilgi için İbn Cübeyr’in eserine bakılabilir. Günümüzde bu türbelerin pek çoğu kayıp durumdadır. İbn Cübeyr’in Taberî olarak zikrettiği kişi, muhtemelen Mısırlı hadis hafızı Ahmed b. Sâlih et-Taberî (ö. 248/862)

⁶ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 16-17.

⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı, “İstatistikler / İstatistiksel Tablolar (31.12.2020 İtibariyle)” <https://stratejigelistirme.diyanet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler> (erişim tarihi: 18/01/2022)

⁸ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 16.

⁹ İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1988), 8/222.

¹⁰ İbn Battuta, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh, *Tuhfetü’n-nüzzâr fi garâ’ibi’l-emsâr ve ‘acâ’ibi’l-esfâr (Rihletü İbn Battuta)*, thk. Abdülmün ‘im el-Uryân (Beyrut: Dâru İhyâi’l-Ulum, 1987), 57.

¹¹ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 19-20.

¹² İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 22-24.

olmalıdır. Zira müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakih olan Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) Bağdat'ta vefat etmiştir.¹³

Mısır'da hala bir gelenek olan, kabirlerin üstü açık odalar şeklinde yapıma geleneğini İbn Cübeyr de zikretmektedir. Bu sebeple türbe ve mescitler; âlimlerin, salihlerin, fakirlerin ve yabancı misafirlerin sığınma yeri olmuştur. Bu kişilerin ekmek ihtiyacı sultan tarafından karşılanmaktadır. Aylık masraf yaklaşık iki bin Mısır dinarıdır.

2.3. Kahire'de Cami ve Mescitlerle İlgili Uygulamalar

Mısır'daki Amr b. Âs camisinin imam, hafız ve hizmetçilerinin ücretleri ile caminin bakımına ayrılan para günlük otuz Mısır dinarıdır. Kahire'de Cuma hutbesi de dinleyen İbn Cübeyr'in anlatımlarına göre imamlar Abbasi geleneğine uygun olarak siyah bir hırka ve ipek siyah kolsuz cüppe giymektedirler. Hatibin başında siyah bir sarık bulunur ve kılıç kuşanmış olarak minbere çıkar. Minbere çıkarken kılıcının kabzasını sertçe üç kere vurarak cemaati susmaları için uyarır, sonra sağa ve sola selam vererek beyaz çizgili iki sancağın arasına oturur. Hatip hutbede Abbasi halifesi Nâsir lidinillâh ile kendi devletinin yöneticisi olan Yûsuf b. Eyyûb Selâhaddîn'e ve Selâhaddîn'in kardeşi ve veliahdı olan Melik Ebî Bekir Seyfeddin'e dua ederdi.¹⁴

Ebu'l Abbâs Ahmed b. Tulûn mescidi, Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından Faslı öğrencilerin hem ders çalışıp hem geçim sıkıntısı duymadan rahatça yaşayıp vakitlerini ibadete ayırabilecekleri bir sığınak olarak düzenlenmiştir. Sultan buranın idaresine dışardan kimseyi görevlendirmemiş, öğrencileri kendi idarelerinde serbest bırakmıştır. Onlar kendi içlerinden birini seçerek aralarında düzen sağlamışlardır.¹⁵

Mısır'da, Amr b. Âs adında bir cami var. Aynı isimli bir cami de İskenderiye'de vardır ve Malikilerin Cuma namazı kılma yeridir.¹⁶

2.4. Hacılardan Vergi Alınan Diğer Yerler

İbn Cübeyr'in aktardıklarına göre Selâhaddîn-i Eyyûbî, Fâtımîler'den bu yana hacılardan zorla ve işkenceyle alınan gümrük vergisini kaldırmıştır. İskenderiye'de hacılardan zorla alınan vergilerin bir benzeri de Mısır'ın İhmim, Kus, Munyet İbni'l-Hasiyb kentlerinde de yaşanmaktadır. Hacılar, maruz kaldıkları bu utandırıcı durumu çaresiz kabulleniyorlardı. İbn Cübeyr'e göre Sultan Selâhaddîn'in bunlardan haberi yoktur. Haberi olsaydı, daha öncekileri engellediği gibi bu çirkin işi de engellerdi.¹⁷ Ancak merkezi yönetimden mali desteklerin yetersiz veya zamanında ulaşamamış olması durumunda bu vergiler alınmaya devam etmiştir. Öyle ki, hacılar arasında hiç nafakası olmayanlar bile bu vergiyi (7,5 Mısır dinarı) ödemeye mecbur edilmiş, ödeyemeyenlere, Ayzeb denilen yerde işkence yapılmıştır. Buradan vergisini ödemediğine dair bir belgeyi yanında taşımayan hacı, Cidde'de Ayzeb benzeri bir yerde cezalandırılırdı. Selâhaddîn-i Eyyûbî bu vergiyi kaldırmış ve bir bölgenin buğday ve benzeri mahsulünden topladığı vergiyi de Mekke ve Medine'de yolculara dağıtılmak üzere toplatarak hac yolunu kolaylaştırmıştır.

Hacılar için, Cidde'ye giden gemilere binmek amacıyla Ayzeb'e gelmek, yol şartları da hesaba katılırsa büyük ve zorlu bir iştir.¹⁸ Çoğunlukla çöl rüzgârları, hacıları Ayzeb'ten uzaklaştırıp dağlık bir bölge olan el-Bucat'a (Beca) savurur. Burada Sudanlı siyahî bir kabile yaşamaktadır. Hacılar, mecbur kalıp bunlardan deve kiralar ve bu zenciler, hacıları susuz yollara götürüp oralarda ölmelerine sebep

¹³ Hayreddin ez-Zirikli, *el-'Alâm*, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1980), 6/69. Bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Muhammed İbn Cerîr et-Taberî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 82.

¹⁴ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 24-25.

¹⁵ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 26.

¹⁶ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 29.

¹⁷ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 39.

¹⁸ Ayzab Günümüzde Sudan sınırları içinde kalan bir liman kasabasıdır. Ayzeb'in bir ticaret limanı olarak önemi, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer hilafetlerinden itibaren ortaya çıkmıştır. Bu liman üzerinden Mısır ve Afrika'nın diğer ülkelerine ulaşım sağlanmıştır. Bu durum yaklaşık hicri V. yüzyıla kadar böyle devam ettikten sonra VIII. yüzyıla doğru etkisini ve önemini iyice yitirmiştir. Daha sonra hem ticaret hem de hac rotası Sina Yarımadası ve Akabe'ye dönmüştür. Bkz.: Seyyid Abdülmecid Bekr, *el-Melâmihi'l-Coğrafiyye li Durûbi'l-Hacîc* (Cidde: Tihame li'n-Neşr, 1981), 159; Ali b. Hüseyin Süleyman, *en-Nişâtü't-Ticârî fi Şibhi'l-Cezireti'l-Arabiyye* (Kahire: The Anglo Egyptian Bookshop, 1981), 171.

olurlar. Ölen hacıların eşyalarına el koyarlar. Hacılardan, -deve kiralamadan- yaya olarak çölde giderek, yanlış yollara sapıp kaybolduktan sonra Ayzeb'e ulaşmayı başaran kimseler ise neredeyse yok sayılacak kadar azdır. Onlar da mezardan kalkmış bir ölü gibidir. Bu sebeplerle hacılar bu limanda çok kayıp vermektedirler.¹⁹

Ayzeb halkı, hacılara pekiyi davranmazlar. Onlar için sadece para önemlidir. Hacıları bir gemiye alırken; sanki kümese tavuk doldurur gibi, sıkıştırarak kadar çok alırlar. İbn Cübeyr'e göre hacılar için en hayırlısı, Ayzeb'e hiç uğramamalarıdır.²⁰ Şam ve Irak üzerinden Bağdat'a varıp, orda hac emiri ile Hicaz'a gitmeleri daha doğru olur. Giderken mümkün olmadıysa, en azından dönüş bu yoldan yapılabilir. Hac emiri ile Bağdat'a, oradan Akka'ya ve isterse oradan da İskenderiye'ye geçilebilir. Ya da istenirse, Sicilya'ya yahut başka bir Müslüman beldesine, mesela Septe'ye gidilebilir; Rum gemileriyle vatanına dönebilir. Bu yöntem, yolu uzatmaktadır ancak Ayzeb'den geçmekten daha iyidir.²¹

3. Cidde ve Çevresinde Alınan Vergiler

İbn Cübeyr, Ayzeb'den Kızıldeniz yoluyla karşıya yani Cidde köyüne geçtikten sonra hacıların karşılaştığı başka zorlukları da kaleme almıştır. Bu civarda belli bir dine mensup olmayan, yağmacı bir halk yaşamaktadır. Hacılara her türlü türlü kötülüğü reva gören bu insanlar çeşitli yollarla hacıları soymaktadırlar. Tüm parasını bunlara kaptıran hacılar, evlerine dönebilmek için başkalarından borç almak zorunda kalmaktadır O dönemde Selâhaddîn-i Eyyübî, Haçlı Frenklerle savaşta olduğu için Hicaz'daki bu zulümleri bilmemektedir. Selâhaddîn-i Eyyübî, önceden hacılardan alınan gümrük vergisini kaldırmış, bunun yerine Mekke emirine mal ve gıda yardımı göndermeye başlamıştır. Ancak bu yardım biraz gecikince emir, hacıları esir almış ve hacıları bekletmiştir. Daha sonra gönderdiği fermanla, "Sultan'ın yardımı gelirse serbestsiniz ama gelmezse Harem'e girmek için vergi vereceksiniz", demiştir.²²

İbn Cübeyr bu durumu, "Hac farzının düştüğünü söyleyen Endülüs âlimlerine katılmamak mümkün değildir. Zira Allah, haccı sadece sulh zamanı farz kılmıştır. Kargaşa ve baskı dönemlerinde farz kılmamıştır. Oysa bugün, hac yoluna çıkan kişi ölüme atılmış demektir; zalimler, hac yolunda ve Hicaz'da hacılara kötü muamele etmekte, haksız vergiler almaktadırlar. Yüce Allah daha hafif şartlarda bile hac yapmamaya ruhsat vermişken bugün neden vermesin?" cümleleriyle ifade etmektedir.²³

İbn Cübeyr bu gözlemleri neticesinde bazı değerlendirmelerde bulunur. İslam beldelerinde yaşayan insanların bu kadar zorluk içinde olmaları ve diğer ülkelerden hac ve seyahat gibi sebeplerle gelenlerin hak etmedikleri muamelelere maruz kalmaları İbn Cübeyr'i İslam'ın ancak Mağrib bölgesinde yaşandığı kanaatine götürmüştür. Onun tespitlerine göre doğudakilerin hepsi bozuk fırkalara ayrılmışlar ve sapıklık içindedirler. Bunlar arasında Allah'ın koruduğu bir kısım müslümanlar ile Muvahhitler istisnadır.²⁴

4. Mekke

4.1. Kâbe'nin Örtülmesi

İbn Cübeyr küçük bir köy olan Cidde üzerinden gerçekleştirdiği yolculuktan sonra Mekke'ye varır. Burada onun Mekke, Harem ve Kâbe hakkında anlattığı pek çok husus vardır. Ancak burada bir kısmına işaret etmekle kifayet edeceğiz:

İbn Cübeyr'in anlatımlarına göre Kâbe'nin tavanı renkli ipeklerle örtülmüştür. Dış duvarları yeşil ipeklerle örtülüdür. Çözüğü pamuktandır ve üzerinde kırmızı ipekten bir şerit vardır; el-İmam Nâsır Lidînillah'ın adı ve Âli İmran Suresi'nin 96. ayeti yazılıdır: "Şüphesiz ki, insanlar için kurulan ilk ev/mabed, elbette Mekke'dedir." Bu kırmızı kuşak üç zira genişliğinde olup Kâbe'nin tüm duvarlarını

¹⁹ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 46.

²⁰ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 46-48.

²¹ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 48.

²² İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 54.

²³ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 55.

²⁴ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 55.

kuşatmıştır. Yeşil örtüler üzerinde ise; çok güzel desen ve motifler, Allah'ın ismi ve zikir kelimeleri ile bu yazıları yazdıran Nâsır Lidînillah'a dualar yazılıdır. Örtülerin sayısı otuz dördtür.²⁵

4.2. Kadınların Tavaf Yeri

Metaf alanı, mermere benzeyen güzel yassı taşlar; siyah, kahverengi ve beyaz renklerde birbirine eklenerek döşenmiştir. Kadınların tavaf yeri, bu renkli taş döşeli kısmın sonundadır.²⁶

4.3. Kâbe'de Cuma Namazı

Minber, kürsü gibi dört tekerlidir ve kutsal makamın karşısında bulunur. Cuma namazı yaklaşıncı, bu seyyar minber, Kâbe'nin yanaştırılır. İmam, Peygamber Kapısı'ndan (Bâbu'n-Nebî) girmektedir. Kâbe imamı halifenin bölge imamlarına özel olarak gönderdiği; altın (sırma) işlemeli siyah cübbe ile başına takacağı ince puşi üzerine dolanan altın yaldızlı sarığı giyer. İmam, iki görevlinin taşıdığı iki siyah sancak arasında yavaş yavaş yürüyerek ilerlerken bir görevli de kalabalıkta ona yer açar. Yer açan görevlinin elinde, uzun ipek ibrişimden (örülmüş deri) yapılmış kırmızı bir kamçı vardır. Bu kamçıyı şaklatarak yol açılması için işaret verir. Kamçılı görevli yol açmaya imam minbere yaklaşıncı kadar devam eder. Buna el-ferkaate (farka'a/şaklatma), yani çınlatma denir.²⁷

İmam önce eğilip Hacerül-Esved'i öper, sonra minbere çıkar. Haremın baş müezzinini aynı altın işlemeli siyah giysi içinde ve elinde kılıç taşıyor olduğu hâlde imamın önünde yürür. İmam minberin ilk basamağına çıkınca, müezzin elindeki kılıcı imamın omzuna asar. Bundan sonra imam, kılıcın kabzasının demir kısmıyla her basamağa vurarak hutbenin başlayacağını haber verir. Son basamağa geldiğinde dört defa vurduktan sonra Kâbe'ye yönelerek durur ve sessizce dua eder. Sonra sağına soluna selam verir, hacılar da selamını alır. İmam, minberdeki yerine oturur ve hemen müezzinler tek ses olup ezan okumaya başlarlar. Ezan bitince hatip ayağa kalkarak zikredip hutbe verir. Güzel bir konuşma yaptıktan sonra oturur ve kılıcını beşinci kez yere vurduktan sonra ikinci hutbe için yeniden ayağa kalkar. Peygamber efendimize çokça salât getirdikten sonra O'nun ailesine, ashabına ve tek tek adlarını sayarak dört halifeye dua eder. Peygamber Efendimizin amcalarından Hz. Hamza ve Hz. Abbas'a, kızı Hz. Fâtmetü'z-Zehrâ'ya ve ilk eşi Hz. Hatice'tü'l-Kübrâ'ya da isimlerini sayarak özel dua eder. Sonra Abbasi halifesi Ebu'l-Abbas Ahmed en-Nasır'a, Mekke emiri Müksir b. İsa b. Füleyle b. Kasım b. Muhammed b. Cafer b. Ebu Haşim el-Hasenî'ye, Selâhaddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Eyyüb'a ve onun kardeşi, veliaht Ebu Bekir Eyyüb'a dua eder. Sultan Selâhaddîn'e dua edilirken cemaat coşkuyla âmin demektedir.²⁸

Hutbe sırasında, müezzinler iki siyah sancağı minberin kenarındaki halkalara yerleştirir. Namaz bitince, imam, bu iki sancağın arasında dışarı çıkar. Gelirken olduğu gibi yine önünde yürüyüp kırbaç şaklatan görevliler vardır. Bu, namazın bittiğini ve imamın ayrıldığını haber veren bir işarettir. Bundan sonra minber eski yerine götürülür.

4.4. Harem'de Mezhep İmamlarının Mahfilleri

Mescid-i Haram'da dört büyük Sünnî mezhebin mensuplarına ayrı cemaatler halinde namaz kıldırılan imamlara ait yerlere Makamât-ı Erbaa veya mevâkifü'l-eimme tabiri kullanılmıştır. Bu mahfillerin ne zaman oluşturulduğu hususunda net bir bilgi bulunmamakla birlikte çeşitli tarih kitaplarının ve İbn Cübeyr'in seyahatnamesinin verileri dikkate alındığında V (XI) veya VI. (XII.) yüzyıllarda ihdas edilmiş olduğu tahmin edilmiştir.²⁹

İbn Cübeyr'in anlatımlarına göre Harem'de, dört Sünnî imam ve bir de Zeydiyye koluna mensup imam bulunmaktadır ve fiili olarak hizmet vermektedir. Buraya gelen insanlar, bu imamlara uyar. Her mezhebin hem kendilerine ayrılan mahfiller hem de bazı uygulamalar açısından farklı özellikleri bulunmaktadır. Zeydiyye mezhebine mensup olanlar, ezanı okurken, 'hayye ale'l-felâh' dedikten sonra 'hayye alâ hayri'l-'amel' ifadesini eklerler. Onlar cemaatle birlikte Cuma namazı kılmazlar; sadece dört

²⁵ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 60.

²⁶ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 63.

²⁷ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 72.

²⁸ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 73.

²⁹ Salim Ögüt, "Makamât-ı Erbaa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/413-415.

rekât öğlenin farzını kılarlar. Akşam namazında da cemaate katılmaz; cemaat dağıldıktan sonra kendilerinin oluşturdukları bir cemaatle namazlarını kılarlar.³⁰

Sünnî imamlardan birincisi Şafîî'dir. İbn Cübeyr Şafîî imamın öncelikle zikredilmesi gerektiğini söylemiştir çünkü Abbasi halifesi imamlar arasında yaptığı sıralamada onu öne almıştır. İbn Cübeyr'in bu ifadeleri Abbasi devlet otoritesindeki Hanefî mezhebi ağırlığının o kadar da baskın olmadığını göstermektedir. Harem'de namazı ilk önce Şafîî imam kıldırır. Diğer imamlar o bitirdikten sonra kendi cemaatlerine namaz kıldırır. Sadece akşam namazında, vakit dört ayrı cemaate yetmeyeceği için dört imam aynı anda namaz kıldırır. Bunda da önce Şafîî müezzin kamet getirir, sonra diğer mezheplerin müezzinleri kamet getirirler. Bu namazda her cemaatin tekbirleri birbirine karıştığından namaz kılanlar hata yapmaktadırlar. Hatta bazen kendi mezhebinden başka bir mezhebin imamına uyararak yanlış zamanda secdeye gitmektedirler.³¹

İkinci imam, Malikilerin imamıdır. Yemen köşesi önünde namaz kıldırır. Üçüncüsü, Hanefî imamıdır, hatimin altındaki su oluğunun önünde kendine ayrılan bölümde namaz kıldırır. İmamların en heybetlisi odur. Onun mescidi, ışıklandırma vesaire bakımından diğerlerinden daha iyi durumdadır çünkü Acem ülkelerin tamamı onun mezhebindedir, müthiş derecede maddî yardımda bulunurlar. Cemaati çok kalabalıktır. Son olarak da Hanbeli imamı gelir. Namaz kılma vakitleri Malikilerle aynıdır. Onlara ayrılan kısım, Yemen köşesi ile Hacerü'l-Esved arasındadır.³²

4.5. Hz. Osman Mushaf'ı

İbn Cübeyr'in anlattıklarına göre, Harem-i Şerif'te bulunan Abbasî Kubbesi'nde, yere serili tabuta benzeyen düz bir depoda, dört halifeden biri olan Hz. Osman'ın Mushaf'ı bulunmaktadır ve Zeyd b. Sabit'in hattıdır. Hz. Peygamber'in vefatından on sekiz yıl sonra yazılmıştır. Bazı sayfaları eksiktir. Üd ağacından yapılmış iki kapak arasındadır ve bakır kilidi vardır. Yapraklarının büyüklüğü rahle kadardır. İbn Cübeyr kendisi de dâhil hacıların bu Mushaf'a yüzlerini sürdüklerini ve bereketini umarak onu öptüklerini aktarır. Mekke halkı kıtlık ya da yoksulluk olduğunda Mushaf'ı yerinden çıkarıp Hz. İbrahim'in makamındaki kubbenin içine bırakırlar ardından da Kâbe'nin kapısını açarlarmış. İnsanlar orada toplanarak başlarını açıp dua ederlermiş.³³

İbn Cübeyr'in ifadelerinden bu Mushaf'ın Hz. Osman'ın kendisine ait "İmam Mushaf'ı" mı yoksa diğer beldelere gönderiler mesâfihu'l-emsardan biri mi olduğu pek anlaşılmamaktadır. Ancak hattın Zeyd b. Sabit'e ait olduğunu bildirmesi, bu Mushaf'ın İmam Mushaf'ı olabileceği yönündeki kanaati kuvvetlendirmektedir.

4.6. Sevr Dağı'nda Hacıların Yaptığı Bazı Ritüeller

İbn Cübeyr'in anlattıklarına göre Mekke'de Harem bölgesinin civarında olan ve Hz. Peygamber ile sahabelerinin hatıralarının bulunduğu yerlerin ziyaret edilmesi çok erken dönemden itibaren başlamıştır. Bu yerlerden biri de Sevr Dağı'dır. Hacılar bu mağarayı tekrar tekrar ziyaret etmektedir. Şöyle ki, hacılar bu mağaranın içinde Allah'ın mucize olarak yarattığı gedikten içeri girmeğe çekinirler. Çünkü Hz. Peygamber o kapıdan girmemiştir. Hacılar sevap ümidiyle, Hz. Peygamber'in girdiği gedikten girmeye çalışmaktadır. Mağaraya girmek isteyen, yere uzanarak yanını çevirip, önce iki elini ve başını içeri girdirir, sonra da gövdesinin geriye kalan kısmını girdirmeye uğraşır. Zayıf olanlar rahat geçebilir ama kilolu olanlar çok zorlanmaktaydı. Bazıları gedikte sıkışıp kalır, ancak başkalarının kendilerini çekip çıkarmasıyla kurtulabilirlerdi. Bu nedenle, akliselim insanlar oraya girmekten çekinmekteydi. Bir başka sıkıntılı durum ise insanların buradan geçemeyenlerin zina ürünü olduğuna inanmalarıydı. Bu inanıştan dolayı insanlar; şiddetli acılar içerisinde kıvranan, nefesi kesilen, inleyerek ölüm tehlikesi geçiren ve mağara gediğinde sıkıştığı için acı çeken hacının tüm bu çektiklerine ek olarak bir de bu çok utanç verici asılsız rezil iddiayı masum hacıların üzerine giydireyorlardı.³⁴

4.7. Harem'de Yapılması Yasaklanan Bazı Fiiller

³⁰ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 78.

³¹ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 79.

³² İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 79.

³³ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 80-81.

³⁴ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 93-94.

İbn Cübeyr'in anlattıklarına göre Harem'de yapılması mahzurlu bazı işler vardı. Bunlardan biri de, oraya bağış yapmaktı. Hatta zengin tüccarlar, Kâbe'nin ve çevresinin binalarını yenilemek, yıkık dökük bir duvarını ayağa kaldırmak ya da Harem için başka bir şey yapmak isteseler bile buna izin verilmezdi. Birisi, Harem'in bir parçasını ya da değerli bir resmini onarmak, yenilemek istese, bunun için halifenin iznini almak zorundaydı. Şayet düzeltilecek eser, üzeri nakışlanan bir yapıt ise, o yapıtın üzerine hem halifenin ismi hem de, bu çalışmanın halifenin izniyle gerçekleştiği bilgisi, resmî olarak kazanıp nakşedilirdi. Eseri yaptıranın adı ise zikredilmezdi. Yardım yapanın isminin de yazılması için yaptığı yardım masrafı kadar bir bedeli bizzat Mekke'nin emirine hibe etmesi gerekiyordu. Böylece, yardım yapmak iki kat külfetli oluyordu.³⁵

4.8. Yemenli Serv Kabilesinin Bazı Gelenekleri

İbn Cübeyr'in anlattığına göre Yemen'de, Serv kabilesi olarak bilinen bir kavim vardır. Bu kabilenin insanları Mekke'ye ulaşabilmek için, Recep ayından itibaren hazırlıklar yaparlar. Binlerce sayıdaki adamlardan ve develer oluşan kabile hâlinde Mekke'ye gelirler. Beraberinde getirdikleri çeşitli yiyecek maddeleriyle Mekke ve civar halkının ekonomilerine destek olurlar. Dolayısıyla onların geldiği dönemde piyasada çok büyük bir rahatlama meydana gelir. İbn Cübeyr'in anlattıklarına göre bu kabilenin, Mekke'ye getirdikleri zahire için ilginç bir örfleri vardır. Onlar zahireleri, ne dirhem ne de dinar karşılığı satarlar; sadece cübbe, çarşaf, aba ve çul-çaput karşılığı satarlar. Söylenildiğine göre; onlar, yıllık olarak biriktirdikleri bu [el-mîre adındaki] zahireleri, Mekke vb. yerlere götürmeyip de kendi ülkelerinde bekletirlerse, kuraklık ve kıtlık baş göstermesi, kendi aralarında çatışma çıkması ve hayvanlarının salgın hastalıklardan kırılması gibi tabii afetler meydana gelmiş. Şayet zahireleri ülkelerinde bekletmeyip Mekke'ye ulaştırırlarsa, ülkeleri yemyeşil olup mallarında bereket oluyormuş. Bu zahireleri Mekke'ye götürme vakti yaklaştığında erzakların yola çıkarılması hususunda en ufak bir gevşeklik gösterirlerse, hanımları derhal bir araya toplanarak onları zorla yola çıkartırlarmış.³⁶

İbn Cübeyr bu kabilenin İslam'a olan bağlılığından övgüyle bahseder. Bu kabilenin fertleri Kâbe'yi tavaf ettikleri zaman, Kâbe'nin perdesine asılarak onun çevresinde yapışık bir vaziyette kalmaktadırlar. Her ne zaman elleri Kâbe'ye tutunursa, kalpleri titreterek parçalayan, donuk gözlerinden yaş akıtan dualar okumaktalar. Diğer insanlar da onların etrafında, ellerini açarak dualarına toplu hâlde âmin dedikleri görülür.³⁷

Bu Serv kabilesinin fertleri Kâbe'nin kapısı açıldığı zaman içeriye hep birden girmektedirler. İçeri girmeye uğraşırken sanki birbirlerine bağlanmış bir zincir gibi görünürler. 30-40 kişi veya daha fazlası, birbirine yapışık bir vaziyette girerler. Çoğu kez biri duvara çarparak Kâbe'ye doğru düşer. Birisi yere düşünce de hepsi birden düşer. Bu durumu seyredenler için gülünç bir manzaralar oluşturur. Bunların namaz kılmalarına gelince, bir miktar dini bilgi eksikliği göze çarpmaktadır. Rükû yapmaksızın secdeye giderler, ayrıca secdeyi çok hızlı bir şekilde, tavuğun yem toplaması gibi yapmaktadırlar. Bazıları bir secde, bazıları iki, üç veya dört secde yapmaktadır. Her secdede başlarını yerden azıcık yukarıya doğru kaldırır. Fakat elleri secde yerinde iken korkmuş ve ürkmüş bir şekilde dikkatlerini namazdan başka bir yöne çevirerek, sağa sola bakarlar. Sonra selam verirler. Veya selam vermeksizin, tahiyata oturmaksızın tekrar ayağa kalkarlar. Namaz kılarken çoğu kez namazın içerisinde konuşurlar.

Onların ince çarşaf türündeki kirlî ve bakımsız hizarlarından (peştamal) veya da örtündükleri derilerden başka giyecek elbiseleri yoktur. Bununla birlikte onlar kahramandırlar ve harp ehlidirler. Onlar yanlarında getirdikleri ok ve yaylarla, hacıların yolunu kesen bedevileri korkuturlar. Bedeviler de onlardan korktukları için bu kabileden olanlara dokunmazlar.³⁸

İbn Cübeyr'in aktardıklarına göre bu kavmin fertleri bu garip tutum ve davranışlarına rağmen sahih bir imana sahip, inançlı bir topluluktur. Zira Peygamber Efendimiz de onları tıpkı bu anlatılanlar

³⁵ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 104.

³⁶ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 110-111.

³⁷ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 111.

³⁸ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 112.

gibi dile getirip överek haklarında, “Onlara doğru namaz kılmayı öğretin, onlar da size dua etmeyi öğretsinler”³⁹ ve “İman Yemen’dedir”⁴⁰ demiştir. İbn Cübeyr’e göre Yemen ve halkı ile ilgili söylediği bu ve benzeri hadis-i şeriflerin genel kapsamına girmeleri ise Servler için yeterli bir şereftir.⁴¹

4.9. Mekke’de Kandil Kutlamaları

İbn Cübeyr’in anlattıklarından anlaşıldığına göre Mekke ve çevresinde üç aylara girildiğinde bazı kutlamalar yapılmaktadır. Örneğin Recep ayının ilk günü Mekke halkı için umre ve şenliklerin başladığı mevsimin ilk günüdür. Mekke halkı Recep ayının sadece ilk günü umre ibadetini toplu olarak yaparlar. Kâbe, Recep ayının her günü, halkın ziyaretine açılır. Recep’in 29’u olduğunda, Kâbe özel olarak kadınlara tahsis edilir. O gün Mekke’de kadınlar için muhteşem bir şenlik düzenlenir. Özel hazırlık yaptıkları meşhur süslenme günüdür ve adeta kadınların bayramıdır.⁴² İbn Cübeyr’in anlattıklarına göre senede bir defa sadece kadınların Kâbe’yi tavaf etmesine izin veriliyordu. Bu da her sene Recep ayının 29. Gününe denk gelen zamandı. İbn Cübeyr’in 29 Recep günü şahit olduğu bu duruma göre kadınlar, türbeleri ziyarete giden kadın kabilelerinde olduğu gibi her taraftan gelerek bir araya toplanarak akın akın Kâbe’yi ziyarete gelmişlerdir. Kadınlara özel bir günün tahsis edilmesinin amacı, onların rahat rahat Kâbe’yi ve Hacerü’l-Esved’i ziyaret etmelerini sağlamaktı.⁴³

Receb ayının perşembeye denk gelen 15. Gününde ise ayın başlangıcında yapılan kutlamaya benzer bir kutlama daha yapılmış; kadın erkek, Mekke’de kimse kalmayıp herkes umre yapmaya çıkmıştır. Özet olarak Mekke’de Recep ayının tamamı umre ve diğer ibadetlerle geçirilmiştir. Ancak ilk gün ile 15. güne ayrıcalıklı bir önem verilmiştir. İbn Cübeyr’in anlattıklarına göre Recep ayının 27. günü de özel bir gündür. Bu günde de özel şenlikler yapılmış ve umre ibadeti toplu halde idrak edilmiştir. İbn Cübeyr’in anlattıklarına göre Mekke halkı üçüncü toplu umreyi, 27 Recep gecesi yapmıştır. Bu 27. gece, kadınlı erkekli bir topluluk, bu gecenin faziletini idrak etmek için umreye çıkmışlardır.⁴⁴ Mekke halkı bu umreyi, Umretü’l-Ekmeh [küçük tepecikler umresi] diye adlandırmışlardır. Bu umreyi yapmak için, Hz. Âişe Mescidi’nin bir ok atımı kadar ön tarafına düşen tepeciklerden başlayarak ihrama giriyorlardı. Mekke halkına göre bu umrenin aslı şudur: Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Mekke’yi kuşatan Emevî ordusunun mancınıklarla attığı taşlar ve bu sırada çıkan yangın yüzünden Kâbe’nin tamamen tahrip edilmesi üzerine duvarların kalan kısımlarını yıktırıp binayı Hz. İbrahim’in temellerini esas alarak yeniden yaptırmıştır.⁴⁵ Abdullah b. Zübeyr, Kâbe’nin yapımını tamamladığında, Mekke ahalisi ile birlikte umre ibadetine niyet ederek yalın ayak el-Ekmeh tepeciklerine kadar yürümüş ve buraya varınca ihrama girmiştir. Rivayetlere göre Abdullah b. Zübeyr’in ihram elbisesini giydiği o gün Recep ayının 27. günüdür. Abdullah b. Zübeyr’in ihrama girdiği 27. gün, halk arasında meşhur bir gündür. Abdullah b. Zübeyr o gün, sayısı tam bilinmeyen bir sürü deveyi kurban olarak kesmiştir. İbn Cübeyr’in aktardıklarına göre o gün şehirde, Mekke’nin eşrafından ve zenginlerden herkes umre için aynı yere çıkarak kurban kesmişlerdir.⁴⁶

4.10. Mekke’de Şaban Ayının 15. Gecesi

Mekke’de kutlanan gün ve gecelerden biri de Şaban ayının 15. gecesidir. Mekke halkının nazarında o gece, değerli bir olay meydana geldiğinden, bu gecenin muazzam bir önemi vardır. Mekke halkı, o gece, tek tek ya da gruplar hâlinde umre yapıyor, tavaf ediyor ve namaz kılıyorlardı. İbn Cübeyr bu gece Harem’de büyük bir kalabalık gördüğünü ve bunların cemaatler halinde namaz kıldıklarından

³⁹ “عَلِّمُوهُمْ الصَّلَاةَ يُعَلِّمُوكُمُ الدُّعَاءَ” Kaynaklarda böyle bir rivayete ulaşamadık.

⁴⁰ “أَتَاكُمْ أَهْلُ الْيَمَنِ هُمْ أَرْقُ أَفْنِدَةَ الْإِيمَانِ يَمَانٍ وَالْحِكْمَةَ يَمَانِيَّةٌ” “Yemen ehli size geldi. Onlar kalpleri en ince ve en yumuşak olan kimselerdir. İman Yemen’dedir, hikmet Yemen’dedir” Bkz.: Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 15; Müslim, “İmân”, 23; Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü’l-Kübrâ* (Mekke: Mektebetü Dâru’l-Bâz, 1994), nr. 1681.

⁴¹ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 112.

⁴² İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 115.

⁴³ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 115-116.

⁴⁴ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 114.

⁴⁵ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu’l-ümmem ve’l-mülük* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 3/406. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 8/275; İbnü’l-İmâd, Ebû’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtü’z-zehab fi ahbâri men zehab* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1/74.

⁴⁶ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 115.

söz eder. Bunlar her rekâta, Fatıha ile birlikte on defa da İhlâs suresini okuyorlardı. Her iki rekâta bir selam vererek, yüz rekâta toplam elli selam tamamlayıncaya dek namazlarına devam ediyorlardı. Bazıları ise sadece Kâbe’yi tavaf etmeyi tercih etmişlerdi ki, bunların çoğu Mâlikîlerdi.⁴⁷

4.11. Haremde Teravih Namazının Kılınışı

Vakit namazlarında olduğu teravih namazlarında da Harem’de imamlar mezhepler hâlinde ayrılmaktadır. Şâfiîlerin, Harem’deki konumu diğerlerine göre daha iyi bir yerdedir. Ayrıca Hanbeliler, Hanefiler ve Zeydiler de, Şâfiîler gibi kendilerine birer imam tayin ederek Harem’de birer bölüm tutmuşlardır. Malikîlere ise teravih için nöbetleşe olarak Kuran okuyan üç hafız kurrânın etrafında toplanmışlardır.⁴⁸ Hulasa Harem’in her bir köşesinde imamlar eşliğinde ve hatimle teravihler kılınıyordu. Bir de, kendi başlarına Hicr-i İsmail’de namaz kılıp Kâbe’yi tavaf eden, teravih namazlarına gelmeyen yabancılar vardı. Onlar, tavaf etmeyi en üstün kazanç ve gerekli olan amellerin en şerefli olarak görüyorlardı. İbn Cübeyr bunların kimler olduğundan söz etmemiştir.

Teravih namazının kılınması hususunda Şâfiîlerin farklı bir uygulaması vardır. Yirmi rekâtlık teravih namazını ikişer rekâtlar halinde kılıyorlar ancak her bir selamdan sonra Kâbe’nin etrafında yedi tur atıyorlardı. Şâfiîlerin hâricindeki imamlar ise alışlagelenin üzerine daha başka bir şey eklemiyorlardı.⁴⁹

4.12. İmsak Vaktinin Bildirilmesi

İbn Cübeyr’in aktardıklarına göre Mekke’de imsak vaktinin bitişini bildirmek için yapılan bir uygulama bulunmaktaydı. Buna göre zemzemden sorumlu müezzin, mescidin doğu köşesindeki kulübede kalarak insanları sahura kaldırma görevini üstlenmişti. Sahur vaktinde kulübeden kalkarak insanları sahura teşvik etmek için, çağrı ve hatırlatma yapıyordu. Müezzine tahsis edilen kulübenin en üst kısmına uzun bir tahta dikilmişti. Tahtanın tepe kısmında da dirsek gibi ‘T’ şeklinde olan yatay ağaç vardı. Bu ağacın iki tarafında da, iki makara bulunmaktaydı ve bunlar içinde kandil yanan bu fanuslar sahur süresince yanıyordu. Şafak çizgisi belli olduğunda fanus kandiller peş peşe iki kez yakılıp söndürülürdü. Müezzin tahtanın tepesinden kandilleri indirip ezan okumaya başladığında, diğer müezzinler de her taraftan, ezan okumaya başlıyordu. Evi mescide uzak olan kimselerden sahur çağrısını duymayanlar, kulübenin üstünde yanan iki kandilin ışığını görür ve eğer bu iki kandil yanmıyorsa, vaktin sona erdiğini anlamış olurdu.⁵⁰

4.13. Mekke’de Kadir Gecesi Uygulamaları

İbn Cübeyr’in bildirdiğine göre Mekke’de geleneksel olarak Kadir gecesi Ramazan’ın 27. gecesi idrak edilirdi. Kadir gecesine dair yapılacak kutlamalar için hazırlıklar iki üç gün önceden başlamaktaydı. Şâfiî imama ait olan mihrap duvarının karşı hizasının her tarafı cam fanus içindeki kandillerle donatılıyordu. Makam-ı İbrahim’in sağına ve soluna, büyük tabaklar içine büyük mumlar dikiliyor ve Hicr-i İsmail duvarının tamamı, bakır tabaklar içerisindeki mumlarla kaplanıyordu. Harem-i Şerif de meşalelerle kuşatılmıştı. Haremde bulunan diğer imamlar burada yapılacak olan Kuran’ı hatmetme törenine katılmak için, önceden beri devam ettikleri teravih namazlarını askıya alıp gelmişlerdi. Mekke kadısı, Kadir suresini okuyarak başladığı namazı, Kur’an’ı hatmettikten sonra, iki selamla bitirip ayağa kalkıyor, sonra Makam-ı İbrahim’in bulunduğu yerde bir hutbe irad ediyordu. Kadı hutbesini bitirdikten sonra imamlar tekrar yarım bıraktıkları teravih namazlarına dönüyorlardı.⁵¹

4.14. Şeytan Taşlama

Bilindiği üzere bayramın birinci günü, sadece Akabe Cemresi’ne 7 (yedi) taş atılır, diğer iki cemreye taş atılmaz. Bayramın ikinci, üçüncü ve dördüncü günleri ise, Küçük Cemre’den başlamak üzere, sıra ile her üç cemreye, günde yedişerden 21 olmak üzere üç günde 63 taş atılır. Bayramın birinci

⁴⁷ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 119-121.

⁴⁸ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 122.

⁴⁹ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 127-129.

⁵⁰ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 123.

⁵¹ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 130.

günü atılan yedi taş da eklenirse taşlamada atılan toplam taş sayısı 70 olur.⁵² Ancak bayramın dördüncü günü cemrelere taş atmak faziletli olmakla birlikte zorunlu değildir. Dördüncü gün taş zorunlu olmadığı takdirde atılan taş sayısı 49 (70-21=49) olur. Bu işlemlerden sonra hacı, Minâ'dan ayrılarak aynı gün tekrar Mekke'ye döner. İbn Cübeyr 21 taş atılmasının zorunlu olmasını şu gerekçeye bağlar:

“Günümüzde, Kurban bayramının dördüncü günü, aynı tertip ve düzen içerisinde, atılması gereken yirmi bir taş atılmayarak şeytanın taşlanması sadece kırk dokuz taş ile kısaltılarak yapılıyor. Bunun sebebi, hacı adaylarının, medeni olmayan cahil Arap kabilelerinin saldırılarından ve yollara konulan güzergâh işaretlerini değiştirenlerden korkarak acele etmeleridir. Şeytan taşlama işi, kırk dokuz taş atılmak suretiyle eksik yapılıyor. Eskiden yetmiş taş atılırdı.”⁵³

5. Bağdat

5.1. Bağdat Halkının Yaşantısı

İbn Cübeyr Mekke ve Medine yolculuğunu tamamladıktan sonra Bağdat'a yönelmiştir. Bağdat dönemin önemli şehirlerinden biridir. İbn Cübeyr'e göre buranın halkı riyakârlıkla tevazu gösterirler, kendi nefislerini beğenir, büyüklük taslar, yabancıları önemsemezler. Kendilerinden başkalarına karşı açıkça böbürlenirler. Konuşma ve sohbetlerde de kendilerinden başkalarını küçümserler. Dünyada var olan her şeyin, kendi şehirleriyle kıyaslanamayacak derecede küçük olduğuna inanırlar. Şehirlerinin haricindeki yerleri, basit ve önemsiz görür, değer vermezler. Allah'ın bu dünyada kendilerinden başka kullarının ve şehirlerinin olduğuna inanmazlar. Elbiselerinin alt kısımlarını uzatıp kibirlenerek, gururlanarak yerde sürürler. İftihar edilecek üstünlüğün, elbiseleri aşağı çekip yerde sürüklemek olduğunu sanırlar. Yine İbn Cübeyr'e göre buranın halkı hayır hasenat işlemezler; sadece dinarı borç olarak verirler. Ölçü ve tartıda eksik verirler.⁵⁴ Arkadaşlık, dostluk diye bir kavramın olmayışıdır. Bir malı satarken iki katına satarlar. Fakih ve âlimler haricindeki kişilerde durum genelde böyledir. Bağdat'ın âlim ve vaizleri ise böyle değildir; onlar, devamlı nasihat ederek, vaaz ederek halkı aydınlatırlar. Buna rağmen Cuma namazları ve vaaz meclisleri hınca hınç doludur. Dolayısıyla halk neredeyse Cuma günlerinin tamamını camide öğüt dinlemekle geçirir.⁵⁵

5.2. Bağdat'ta Sohbetine Katıldığı Âlimler

İbn Cübeyr Bağdat'ta pek çok ilim ve vaaz meclisine katıldıysa da bunlardan pek azının ismini vermiştir. İlk olarak katıldığı, Nizamiye medresesinin fakihî, dönemin Şafiilerin reisi, Radiyyüddin el-Kazvî'nî'dir.⁵⁶ Dönemin önde gelen Şafîî âlimlerinden biridir. İbn Cübeyr'in anlattığına göre ikindiden sonra başlayan vaaz kurrâların Kur'an okumasıyla başlamıştır. Radiyyüddin Kazvî'nî gayet sakin ve vakarlı bir üslupta tefsir, hadis ve şerhi gibi bilim ve sanatlarla ilgili bir vaaz vermiştir. Ardından kendisine açıklık getirilmesi gereken şüpheli meseleler soru olarak yöneltilmiş, yine çeşitli suallerin yazıldığı küçük notlar iletilmiş, o da bütün soruları tek tek cevaplamıştır.⁵⁷

⁵² Bkz. Mâverdî, Ebu'l-Hüseyn Ali b. Muhammed, *el-Hâvi fi fikhî's-Şâfiî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 4/200.

⁵³ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 136.

⁵⁴ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 194.

⁵⁵ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 195.

⁵⁶ İsmi, Ahmed b. İsmail b. Yûsuf et-Tâlkânî el-Kazvî'nî olup, künyesi, Ebü'l-Hayr ve Ebü'l-Hüseyn'dir. Lakabı Radiyyüddin'dir. (512/1118)'de, Kazvin'de doğdu. (590/1194), Şafîî mezhebinin önemli âlimlerindedir. İlim öğrenmeye küçük yaşta başladı. Kazvin, Nişâbûr, Bağdat ve başka yerlere gitti. Babasından, Ebü Abdullah Muhammed b. Fadl'dan, Abdülgâfir-i Fârisî'den, Vecîh b. Tâhir'den ve başka birçok âlimden ilim öğrendi. Milekddad b. Ali el-Ömerkî'den fıkıh tahsil ettikten sonra Nişâbur'a Muhammed b. Muhammed'in yanına gitti. Kazvin ve Bağdat'ta dersler verdi. Nizamiye'de müderrislik yaptı. Zehebî, onunla birlikte İbnü'l-Cevzî'nin dönüşümlü olarak halifenin camisinde vaizlik yaptığından da söz eder. Bkz. Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Siyerü 'alâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 21/190.

⁵⁷ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 195.

Vaazına katıldığı bir diğer kişi de Sadreddin Hucendî'dir.⁵⁸ Yine bir Cuma günü ikindi namazından sonra sohbet meclisine kalmıştır. Sadreddin Hucendî Şafîî olması sebebiyle meclisinde genellikle Bağda ve Horasanlı Şafîî âlimler katılmıştır.⁵⁹

İbn Cübeyr'in Bağdat'ta vaaz meclisine katıldığı kişilerden biri de İmâmü'l-Evhad Cemaleddin Ebi'l-Fedâil b. Ali el-Cevzî'dir.⁶⁰ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî halifenin sarayına bitişik, doğu tarafındaki son kapı olan el-Basaliyye Kapısı'na yakın bir yerde her cumartesi günü vaaz vermek için gelmektedir. İbn Cübeyr'e göre bu kişi ne Amr ne de Zeyd idi, yani sıradan insanlardan değildi. O, Hanbelilerin reisi, ilimlerde oldukça özel bir mevkie sahip, nesir ve şiirde en ileride muhteşem bir bilge idi. Meclisi ilmi açıdan çok kaliteliydi, seviyeli sorular sorulurdu.⁶¹

5.3. Bağdat Cuma Camileri

İbn Cübeyr'e göre şehrin doğusu ile batısı arasında o kadar çok mescit vardır ki, bunların sayıları hakkında bir tahminde bulunmak bile zordur. Bağdat'ın cuma namazı kılınan üç camisi vardır. Bu verilen dönemin fıkıh kitaplarındaki bilgileri doğrular mahiyettedir.⁶² Bu camilerden birisi, halifenin sarayına bitişik, "Halife Camisi"dir. İçinde büyük abdesthanelerin, tuvaletlerin, çeşmelerin ve gerekli olan tüm bölümlerin bulunduğu büyük bir camidir. İkincisi, şehrin dışında, Sultan Camisi'dir. Üçüncüsü de er-Rasâfa Camisi'dir. Doğu yakasındadır. Sultan Camisi'ne bir mil uzaktadır. Er-Rasâfa Camisi, Abbasî Halifelerinin türbesidir.⁶³

5.4. Bağdat Medreseleri

İbn Cübeyr'in anlattığına göre Bağdat'ta yaklaşık otuz büyük medrese olup hepsi de doğu yakasındadır. Bağdat'taki bütün medreseler neredeyse saray görünümündedir. Bunların en büyüğü ise hiç şüphesiz Nizamiye Medresesi'dir. Medreseyi kuran Nizâmü'l-Mülk'tür. Hicrî 570/miladi 1110 senesinde restore edilerek yenilenmiştir. Medreselerin görevlileri; fakih ve müderrislerine yetecek kadar birikmiş gelirleri ve büyük vakıfları bulunmaktadır. Medreselerin gelirlerinden öğrencilere burs verilmektedir.⁶⁴

6. Mardin Kızıltepe (Duneysar) Sultanlara Konulan Dini Lakaplar

İbn Cübeyr Bağdat'tan sonra Güneydoğu Anadolu'ya yönelmiştir. Burada Mardin, Nusaybin ve Kızıltepe civarlarında gördüğü ve garip karşıladığı hususlardan biri de sultanların ve idarecilerin hepsinin uzun uzadıya dini lakaplar kullanmasıdır. Ona göre sultanlar ve yerel idareciler dinî unvanları ziyet elbisesi gibi giymektedirler ancak bu lakaplar onlara bir değer katmamaktadır. Yemen, Hicaz, Mısır ve Şam'ın bazı hükümdarları ile Sultan Selâhaddîn Eyyûbî istisna edilirse geriye kalan hiçbiri kendisine konulan ismine veya vasfına sığmıyacak kadar uygundur.⁶⁵ Aslında bu durum İbn Cübeyr'in Ortadoğu karşılaştığı genel bir durum olmakla birlikte Duneysar'daki durumdan daha fazla etkilenmiştir.

⁵⁸ Tam adı Abdüllatif b. Muhammed b. Abdüllatif'tir. Künyesi Ebu'l-Kâsım Sadreddin'dir. İsfahan'da yaşamıştır. Zamanının hükümdarları ve yöneticileri nezdinde önemli bir yer edinmiştir. Hacca gitme amacıyla pek çok kereler Bağdat'a uğramış ve burada uzun süreler kalmıştır. Kendisine vaaz kürsüleri tevdi edilmiştir. Bir Hac dönüşünde Hemedan'a gelmiş ve burada girdiği bir hamamda felç geçirerek vefat (580/1184) etmiştir. Oradan İsfahan'a götürülüp defnedilmiştir. Bkz.: Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Dâru Sader, 1974), 2/383.

⁵⁹ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 196.

⁶⁰ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201).

⁶¹ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 196-197.

⁶² Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne'l-metâlib şerhu Ravzi't-tâlib*, thk. Muhammed Tamir (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 1/249; Hatib Şirbinî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *el-İknâ' fi halli elfâzi Ebi Şücâ'* (*Şerhu Gâyeti'l-İhtisâr*) (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1415), 1/181.

⁶³ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 201.

⁶⁴ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 205.

⁶⁵ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 216.

7. Şam

7.1. Büyük Emevî (Ümeyye) Câmii

İbn Cübeyr'in anlattıklarına göre Ümeyye Cami donatımı, bezenmesi, süslenmesi, üst üste birikmiş yapıları, ilginç sanatı, binanın sağlamlığı ve güzelliği ile İslâm Camilerinin en meşhurlarından biridir. Bu camiye örümcek girmez, etrafına ağ örmez ve aynı şekilde kırlangıç da onun üzerine konmazmış. Caminin yapımını, Velîd b. Abdülmelik üstlenmiştir. Konstantin'deki Bizans kralına ferman göndererek, Şam'a on iki bin usta göndermesini emretmiştir. Velîd, bu yazısında, kralı gecikmemesi için uyarmıştır. Tarih kitaplarında da yazılı olduğu gibi; ikisi arasındaki haberleşmelerden sonra kral mecburen boyun eğerek emri yerine getirmiştir. Nihayet caminin yapımına başlanılmış, arzu edilen amaca ulaşılmıştır.

Caminin yapımı hakkında tarih kitaplarında yeterli kadar veri bulunmakla birlikte burada İbn Cübeyr'in anlatımına kısaca yer vermek yararlı olacaktır: Caminin bulunduğu yerde bir kilise bulunmaktaymış. Velîd, kilisenin doğu tarafını mescide çevirmiştir. Diğer yarısı Hristiyanların ellerinde bir kilise olarak kalmış. Velîd, kilisenin ikinci yarısı için Hristiyanlara para verip orayı almak istemiş fakat onlar bu teklifi kabul etmemişler. Bunun üzerine Velîd, kılıç hakkı olarak almıştır. Hristiyanlar, kiliselerini yıkan kişinin delireceğini iddia etmişler. Velîd, "Öyle ise Allah yolunda deliren ilk ben olayım" diyerek kendi eliyle yıkmaya başlamıştır. Sonra Müslümanlar da ona yardım etmişlerdir. Hristiyanlar, Ömer b. Abdülaziz'den yardım isteyip sahabelerle yaptıkları sözleşmeyi çıkartarak halifeye sözleşmeye bağlı kalmalarını, kilisenin geri verilmesi koşuluna bağlamışlar. Halife de kilisenin onlara verilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Müslümanlar yıkmaktan çekinmişler. Daha sonraları Halife (Velîd), büyük büyük miktarda mal ve para teklif etmiş, onlar da bunu kabul etmişlerdir.⁶⁶

İbn Cübeyr'in anlattıklarına göre bu mescidin kible duvarını koyan ilk kişinin Hüd Peygamber olduğu söylenmektedir. Süfyan es-Sevri, Şam'ın faziletleri hakkında yazısında, Şam camiinde kılınan bir namazın 30 bin namaza bedel olduğunu söylemiştir. Bir hadiste de "Dünyanın harap olup yıkılışından sonra Şam Camii'nde kırk sene Allah'a ibadet edilir"⁶⁷ denilmiştir.

Ümeyye Camisi'nin yeni yapılan hücrelerinden doğu bölümündeki mihrapta büyük bir dolap bulunmakta ve içinde de Hz. Osman'ın Mushaf'larından biri bulunmaktadır. Bu, Hz. Osman'ın Şam'a gönderdiği Mushaf'tır. Her gün ikindi namazından sonra dolap açılır ve böylece insanlar ona dokunup öpmekle feyz alırlar, çok izdiham olur. Şaban ayının 15. gecesi olduğunda Ümeyye Camisi'nin önündeki iki direkte kandil yakılır. İbn Cübeyr'in anlattığına göre Şam halkının bu gece düzenledikleri şenlikte oluşturdukları kalabalık, Kadir gecesi oluşturdukları kalabalıktan daha fazladır. Bu camide, her gün, sabah namazının peşi sıra sürekli Kuran'dan kıraat-ı seba'nın yedi defa okunması için büyük bir kalabalık toplanmaktadır.⁶⁸ İkinci namazının hemen akabinde, Kevser suresinden başlayıp Kuran'ın sonuna kadar küçük surelerin hepsi okunmaktadır. "Kevseri" denilen bu toplantılara Kuran'ı ezbere bilmeyenler katılmakta ve bu cemaate her gün beş yüzden fazla kişi iştirak etmektedir. Böylece camide Kuran-ı Kerim'in okunması, sabah akşam aralıksız devam etmektedir. Ayrıca camide talebelere eğitim veren ders halkaları da yer almaktadır. Yine camide müderrislerin ders halkalarında gayet geniş halk kitlesi ve çeşitli ders uygulamaları vardır. Caminin batı köşesinde yer alan bir zaviyede, Malikîlerin ders halkası vardır. Magripli [Faslı] öğrenciler, bu zaviyede toplanmaktadır. Caminin yabancılar ve öğrenciler için her türlü ihtiyaçlara cevap verebilecek, çok geniş imkânları vardır.⁶⁹

Ümeyye Camisindeki Kevseri toplantıları zamanla bir Kur'an kursuna ve ardından vakfa dönüşmüştür. Zenginlerden biri vefat ettiğinde kabrinin bu büyük caminin içerisine defnedilmesini vasiyet eder ayrıca Kuranı Kerim'i bilmeyenler için Kevser suresinden başlayıp sonuna kadar okuyacak

⁶⁶ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 235-236.

⁶⁷ Böyle bir hadis tespit edilemedi. Muhtemelen, "İsa Yeryüzünde 40 yıl kalacak, Allah'ın kitabı ve benim sünnetimle amel edecek ve sonra vefat edecektir." (Ebu Davud, "Melâhim", 14; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/437; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân, *es-Sahih*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993) nr. 6821 şeklindeki rivayeti kastediyor olmalıdır.

⁶⁸ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 239.

⁶⁹ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 244.

olanların adına senelik yüz elli dinar gelir getiren bir vakıf kurup hibe ederdi. Böylece her yıl, üç ayda bir, o ölen adamın adına kırk dinar para bölüştürülüp dağıtılmaktaydı.⁷⁰

Emevî Camisi'ndeki uygulamalardan biri de caminin, yeni ve eski iki küçük hücresi arasında yer alan bir direğin belirli vakitlerde vakf zamanı olmasıdır. Burası yaygın eğitimin bir parçası olarak ders vermek veya müzâkere yapmak isteyen hocaya tahsis edilmiştir. Sabahleyin okuma sona erdiğinde, herkes Kuran öğreteceği bir çocuğu önüne alıp direğin kenarına oturmaktadır. Bu çocuklar, burs almaktaydılar. Maddi durumu iyi olan babalar ise çocuklarının burs almalarına müsaade etmemekteydi.⁷¹

7.2. Şam'da Şii Etkinliği

İbn Cübeyr'in gözlemlerine göre bu dönemde Şam ve civarında Şiiler, Sünnilerden çok daha fazladır. Bu yöreleri kendi mezheplerine göre imar etmişlerdir. Çeşitli fırkalara ayrılan Şiilerin en aşırısı Rafizîlerdir ki, bunlar sahabeye söven, saldıran bir gruptur. İmâmiyye ve Zeydiyye fırkaları ise en üstün kişinin Hz. Ali olduğunu iddia eder. İsmâiliyye ve Nusayriyye fırkaları ise Hz Ali'nin ilah olduğuna inanmaktadırlar. Bir de Gurâbiye fırkası var, onlar ise; Hz Ali'nin, Hz Peygamber'e bir karganın bir kargaya benzediğinden daha fazla benzediğini ve sebeple Cebrail'in yanılarak vahyi Hz. Peygamber'e getirdiğini iddia etmektedirler. İbn Cübeyr'in aktardıklarına göre Şiilerin bunlar gibi daha pek fırkaları bulunmaktadır. Dikkat çeken bir başka durum ise o dönemde Râfizilere karşı ortaya çıkan Nebeviyye isimli Sünni bir gruptur. Bu taife, yiğitlik özellikleri gördükleri birine, sağlam kemerli şalvar giydirip sonra kendi aralarına katıyorlardı. Bu konuda gayet ilginç gidişatları vardı. Örneğin onlardan biri mertliğe (fütüvvet) yemin ederse yeminine sadık kalarak mutlaka onu yerine getirir ve nerede bir Râfizî bulurlarsa onunla mücadele ederdi.⁷²

7.3. Şam'da Vakfeye Durma Geleneği

İbn Cübeyr'in aktardıklarına göre Şam halkı her yıl, arife günü ikindi namazı müteakiben camilerde, hac mevsimi sırasında icra edilen vakfeyi taklit ederek, bir imam eşliğinde ve başları açık olarak ayakta durup dua ve ibadet ederlerdi. Şamlılar bunu, hacıların Arafat'ta vakfeye durdukları o zamanın bereketine iltimas etmek niyetiyle vakfe ibadeti yapıyorlardı. Daha sonra hacıların, Arafat Dağı'nda vakfe ibadetini tamamlayıp orayı terk edecekleri dağılma zamanını tahmin ederek güneşin batacağı vakte kadar dua ediyorlardı. Cami içinde icra edilen bu gelenek hacılar Arafat'ı terk edene kadar devam ediyordu.⁷³

7.4. Şam'da Cenaze Merasimleri

İbn Cübeyr'in anlattığına göre Şam halkının ve civar yörelerdeki ahalinin cenaze merasimlerinde ilginç bir geleneği vardı. Cenaze namazları, caminin içindeki hücrenin önünde kılınıyordu. Dolayısıyla her cenazenin mutlaka camiden kaldırılması gerekiyordu. Cenaze Kur'an okuyan kurrâlarla birlikte caminin önüne getirildiğinde Kuran okuma bırakılıyordu. Ardından cemaat cenaze namazının kılınacağı mekâna giriyorlardı. Ölen kişi, bu caminin imamlarından veya hizmetlilerinden birisi olduğunda ise namazının kılınacağı yere kadar Kuran okuyarak girdiriyorlardı. Cenaze namazından sonra Emevî camisinin bir köşesinde taziye için bir araya toplanıyorlardı. Akabinde de ayrı ayrı namaz kılıp, yere oturup önlerindeki cüzlerden Kuran-ı Kerim'in dörtte birini okuyorlardı. Cenazelerin temsilcileri ve akrabaları, şehrin eşrafından ve seçkinlerinden taziyeye gelen her soylu için özel olarak bağırarak onları onurlandırmak için aşırı derecede abartılı şeref lakaplarını, dinî unvanlarını söylemekteydi. Taziyeye gelen kişilerin isimlerinin sonuna, Sadreddin, Şemseddin, Bedreddin, Necmeddin, Zeynüddin, Bahaeddin, Cemaleddin, Mecdüddin, Fahreddin, Şerafeddin Muinüddin, Muhyiddin, Zekiyyüddin veya Necibüddin gibi lakaplar ekleniyordu. Bu sıfatlara ek olarak, -özellikle taziye yerine fakihlerden birisi gelirse-, Seyyidü'l-Ülemâ, Cemalü'l-Eimmeti, Huccetü'l-İslâm, Fâhru's-Şeriat, Şerefü'l-Millet ve Müftü'l-Ferikayn gibi lakaplar da eklenmekteydi. İbn Cübeyr'e göre insanlar bu övgüleri işittikten sonra

⁷⁰ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 250-251, 263.

⁷¹ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 245.

⁷² İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 252.

⁷³ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 259.

büyükük taslayıp elbisesinin eteğini yerlerde sürüyerek ve başındaki sarığını da kulağının arkasına atarak İslâm şeriatının zirvesinde bir konuma yükseldiklerini zannediyordu.⁷⁴ İbn Cübeyr özellikle bu coğrafyada tanık olduğu bu lakaların birçoğunun hakkı olmayan kişilere takıldığını müşahede ettiği için bu durum garip karşılamıştır.

Cenaze merasimini tamamlayıp, Kuran okuma bitip, meclis törenleri de sona erdiğinde, vaizler birer birer ayağa kalkarak şöhret derecelerine göre konuşma yapıyordu. Dünyanın hilelerini hatırlatarak dikkat çekip tehlikelerinden sakındırıyordu. Ayrıca bu anlama gelen şiirler okuyordu. Daha sonra, ölen kişiye dua ediyor, ölünün sahibine de baş sağlığı dileyerek taziyeyi sona erdirip yerine oturuyordu. Vaizlerin tümü, bu şekilde konuşmalarını birer birer tamamlayıncaya kadar taziye devam ediyor. Daha sonra da dağılıp ayrılıyorlardı.

7.5. Şam Halkının Birbirine Hitap Şekli

İbn Cübeyr'in bu yöre hakkında gördüğü durumlardan biri insanların birbirlerine hitap ederken kullandıkları hitap şekillerindeki abartılı ifadeler olmuştur. Ona göre bu yörelerin halkının birbirlerine karşı hitapları, efendim ve ağam şeklindeydi. Dolayısıyla herkes birbirini yüceltip onun emrine köle olur gibi konuşuyordu. Karşılaştıklarında kinaye ile "köleniz geldi efendim" veya "resmî görevli hizmetçiniz geldi ağam, emredin" diyerek selamlaşıyorlardı. Böylece birbirlerine yapmacık latifelerle selam veriyorlardı. Onların kültürlerinde, gerçek ciddiyet kaybolup giden Anka kuşu gibidir. Nasıl ki Anka kuşunun adı var, kendisi ortalıkta yok ise bunlarda da aynı şekilde; laf çok, yalnız ciddiyet yok. Onların selamları, namazda rükûa gitmek veya secde yapmak gibi eğilmektir. Boyunlarını aşağıya yukarıya inip kaldırırlar, bu şekildeki selamlaşmaları uzun süre devam ediyor. Böylece biri oturup diğeri ayağa kalkıyordu. İbn Cübeyr onların bu hallerinin çok gülünç olduğunu ve hatta müslümana yakışmayan bir hal olduğunu kendi üslubuyla uzun uzadıya eleştirmiş, hatta İslam hukukuna göre zimmilerin kâfirlikle itham edilmesinin yasak olmasına rağmen bu kimselerin kendi hallerine bakmaksızın zimmileri ötekileştirmesini kınamıştır.⁷⁵

İbn Cübeyr'in Şam halkının dini yaşantılarıyla ilişkilendirdiği bir diğer husus ise, günümüzde Anadolu insanında da görülen yürürken elleri arkaya bağlayarak yürümektir. Ona müşahedelerine göre burada küçük büyük hepsinin yürürken ellerini arkalarına bağlıyordu. Bir el, diğeri elin bileğinden kavrayıp tutarak yürüyorlardı. Sanki onlar elleri arkalarından kelepçelenmiş hakir ve alçalmış köleler gibi eğiliyorlardı. Bu şekildeki bir davranışı, kendileri için şeref ve özellik sayıyor, bir ayrıcalık teşkil ettiğine inanıyorlardı. Böyle yapmakla, azalarda bir dinçlik bulduklarını ve yorgunluktan kurtulup rahatladıklarını iddia ediyorlardı. Onların nazarında soylu kişi, elbisesinin eteğini bir karış yerde sürüyen ve ellerini de arkasına bağlayan kimsedir. Bu şekildeki yürüyüşü adet edinmişlerdir. Bu çirkin davranışları onlara güzel bir şeymiş gibi görünüyordu. Tokalaşma adetleriyle imanlarını tazeliyorlar, Cenabı Allah'tan bağışlanmalarını diliyordu. Bu nedenle tekrar tekrar tokalaşıyorlardı. Çünkü tokalaşma konusunda, Hz. Resûlullah'ın müjdeli hadisi vardı.⁷⁶ Onlar, namazlardan sonra, özellikle de sabah ve ikinci namazından sonra, birbirleriyle musâfaha yapıyorlardı. İmam, namazı kaldırıp selam verdikten ve dua yapıldıktan sonra, el sıkışmak için imama doğru yöneliyorlardı. Birbirlerine de musâfaha ediyorlardı. Herkes kendi sağında solunda duranlarla tokalaşıyordu.

⁷⁴ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 267-268.

⁷⁵ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 268-269.

⁷⁶ Bkz.: Ebu Davud, "Edeb", 154. "مَا مِنْ مُسْلِمَيْنِ يَلْتَقِيَانِ فَيَبْتَصِفَانِ إِلَّا غُفِرَ لَهُمَا قَبْلَ أَنْ يَفْتَرِقَا".

Sonuç

İbn Cübeyr'in seyahatnamesi, İslam dünyasında kaleme alınmış seyahatnamelerin en önemlilerindedir. Kendisinden sonra yazılmış pek çok seyahatnameye kaynaklık etmiş tarihi bir vesikadır. Bu tebliğimizde ele alabildiğimiz kadarıyla İbn Cübeyr'in anlatımlarında gözükten en önemli unsur, Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin İslam dünyasına getirdiği huzur ve güven ortamıdır. İbn Cübeyr bu hususu seyahatnamesinde defalarca işlemiştir. İbn Cübeyr gördüğü hemen hemen her şeyi en ince detaylarına kadar kaleme almıştır. Bu minvalde İslâmî eserlerle batı yapıtlarını, Ortadoğu'daki şehirlerle Endülüs şehirlerini, doğu kültürü ile batı kültürünü yani kısaca doğu ile batı arasındaki farkların dile getirmiş, İslam coğrafyasında yer alan en önemli camiler ile sanat değeri bulunan tarihi eserlerin mimari yapılarının detaylı bir şekilde tasvir edilerek anlatmıştır. Bunun yanı sıra dîni bayramların, mübarek gün ve geceleri, Ramazan ayının, Teravih namazını, hac ve umre ibadetlerinin yapılış şekillerini, kutlu doğum yıl dönümlerini, kadınların özel tavaf günlerini, Kâbe'nin zemzem suyu ile yıkanıp örtüsünün resmi törenle değiştirilmesini, Arafat vakfesinin ve Kur'an-ı Kerîm'i hatim etme törenleri gibi benzeri ibadetlerin yapılış ve kutlama şekillerini aktarmıştır. Yine Ortadoğuda gittiği şehirlerdeki karşılaştığı insanların dini kültürle hayatlarını resmetmiş ve bunları kendi ülkesi olan Endülüs'le mukayese etmiştir. Bu yönleriyle İbn Cübeyr'in seyahatnamesi yaşadığı dönemin dini ve kültürel hayatını günümüze taşıması ve bu gün hala devam ettirilen bazı örfi-dini uygulamaların kültürel bağlarının ve zamansal başlangıcının tespit edilmesi açısından önemlidir.

Kaynaklar

- Ahmed b. Muhammed el-Makkarî. *Nefhu't-Tib min gusni'l-Endelüsi'r-ratib*. 8. Cilt. Beyrut: Daru Sader, 1968.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Mekke: Bektebetü Dâru'l-Bâz, 1994.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Muhammed İbn Cerîr et-Taberî". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 79-101.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, "İstatistikler / İstatistiksel Tablolar (31.12.2020 İtibariyle)" (Erişim tarihi: 18/01/2022)
- Hatib Şirbinî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-İknâ' fî halli elfâzi Ebî Şücâ'* (Şerhu Gâyeti'l-ihtisâr). Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415.
- Hayreddin ez-Ziriklî. *el-'Alâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1980.

- Hüseyin Süleyman. *en-Nişâtü't-Ticârî fî Şibhi'l-Cezîreti'l-Arabiyye*. Kahire: The Anglo Egyptian Bookshop, 1981.
- İbn Batûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh. *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr (Rihletü İbn Batûta)*. thk. Abdülmün'im el-Uryân. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulum, 1987.
- İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Kinânî el-Belensî. *Rihletü İbn Cübeyr*. Beyrut: Daru Sader, ts.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân. *es-Sahîh*. thk. Şuayb el-Arnâvut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1988.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zehab fî ahbâri men zehab*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Lewis Ma'luf. *el-Müncid fî'l-A'lam*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 29. Basım, 2008.
- Mâverdi, Ebu'l-Hüseyin Ali b. Muhammed. *el-Hâvî fî fikhî's-Şâfiî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Muhammed b. Şâkir el-Kütübî. *Fevâtü'l-Vefeyât*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sader, 1974.
- Öğüt, Salim. "Makâmât-ı Erbaa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 413-415. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ömer Ferrûh, Ömer b. Abdirrahmân. *Târîhu'l-'ulûm 'inde'l-'Arab*. Beyrut: Daru'n-Nahdeti'l-Arabiyye, 1990,
- Ünal Karaarslan, Nasuhi. "İbn Cübeyr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/400-402. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Seyyid Abdülmecid Bekr. *el-Melâmihi'l-Coğrafiyye li Durûbi'l-Hacîc*. Cidde: Tihame li'n-Neşr, 1981.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Siyerü 'alâmi'n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Zekeriyâ el-Ensârî. *Esne'l-metâlib şerhu Ravzi't-tâlib*. thk. Muhammed Tamir. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.